

УДК 911.3

Брайчевський Ю.С.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ЗАРУБІЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У роботі пропонується огляд зарубіжних публікацій щодо регіональної поляризації суспільно-політичного розвитку України, зокрема чинників формування електоральних розломів, і проводиться порівняння із проблематикою вітчизняних електорально-географічних досліджень.

Ключові слова: регіональна поляризація, електоральний розлом.

В работе предлагается обзор зарубежных публикаций касательно региональной поляризации общественно-политического развития Украины, в частности факторов формирования электоральных разломов, и проводится сравнение с проблематикой отечественных электорально-географических исследований.

Ключевые слова: региональная поляризация, электоральный разлом.

The article offers an overview of international publications on polarization of socio-political development in Ukraine, particularly on electoral cleavages factors, and compares discussion themes with those of domestic research.

Key words: regional polarization, electoral cleavage.

Проблеми просторової структуризації політичного життя в Україні привертають увагу цілого ряду дослідників як в Україні, так і за кордоном. Інтерес до електоральної географії України обумовлений не лише практичним значенням прогностичної функції електоральної географії та можливостями брати активну участь у ході політичної боротьби, але і специфікою соціально-географічних процесів, що відбуваються на теренах нашої держави. Україна перебуває на початковій стадії формування демократичних інститутів, зокрема інституту вільних виборів, громадянського суспільства, правової держави тощо. Цей процес ускладнюється паралельним формуванням національної та громадянської ідентичності в Україні. Несформованість загальнонаціональної

ідентичності знаходить постійне відображення у електорально-географічному вимірі, привертаючи увагу широкого кола дослідників не лише в Україні, але і за кордоном. Дана робота має на меті систематизувати основні ідеї, представлені у зарубіжних (зокрема англomовних) публікаціях на тему регіональної поляризації політичного розвитку в Україні.

Аналіз публікацій. Електоральна тематика привертає увагу широкого кола українських дослідників. Наявні роботи, здебільшого у галузі політології та соціології, торкаються питань впливу трансформаційних (транзитивних) процесів в українському суспільстві на формування регіональних відмін у електоральних преференціях населення (Н.М.Хома [17], С.А.Білоусов [2], І.І.Доцяк [6], Ю.О.Остапеч [14], В.П.Березинський [1], Б.Ідрісов [8]), а також намагаються дати комплексну картину чинників, що визначають просторову диференціацію політичних орієнтацій в українському суспільстві (А.П.Литвин [11], К.В.Черкашин [18], О.С.Зубченко [7], О.В.Михайлич [13]). Більш специфічні дослідження стосувалися топологічних особливостей електорального поля України (Е.А.Гугнін [4]) та електоральних даних як індикатору ефективності економічної політики (О.О.Козуб [9]). Серед фахівців-географів електоральну тематику підіймали М.С.Дністрянський [5], Є.А.Хан [16], В.М.Миронюк [12], А.П.Голод [3], В.Б.Шишацький [19], А.О.Подольський [15]. У своїх роботах зазначені автори часто-густо використовують теоретико-методологічні напрацювання західних наукових шкіл, зокрема зустрічаються посилання на теорії політичної культури, раціонального вибору, психо-соціальні концепції. Водночас, у вітчизняних авторів майже відсутня реакція на цілий пласт прикладних публікацій західних аналітиків, що безпосередньо цікавляться електоральними процесами в Україні. На нашу думку, систематизація та узагальнення зарубіжних напрацювань щодо електоральних процесів в Україні є актуальним і наразі невирішеним завданням вітчизняної електоральної географії.

Виклад основного матеріалу. Від самого моменту проголошення державної незалежності України політичний розвиток на теренах новоутвореної держави викликав жвавий інтерес серед зарубіжних аналітиків. Окремі автори, переважно українського походження, (наприклад Т.Кузьо [35], П.Кубічек [33]) систематично і комплексно відстежували тенденції суспільного розвитку на території України, не оминаючи увагою і політико-географічні питання, зокрема і щодо формування партійної системи та електоральної поведінки населення.

Разом з тим, специфіка державотворчих процесів в Україні обумовила значно ширший інтерес зарубіжної академічної спільноти до української політичної, у т.ч. і електоральної, тематики. Для Заходу, дезінтеграція СРСР стала кульмінаційною подією другої половини ХХ ст., повністю переформатувавши геополітичну карту Європи і світу. Разом із Радянським Союзом з політичної карти зник потужний центр, який

сприймався на Заході як одна з найбільших загроз безпеці розвинених капіталістичних країн. Розвал СРСР, таким чином, спричинив сплеск сподівань щодо мирного поширення демократичних інститутів на теренах новостворених республік. Водночас, окрім сподівань, нова ситуація характеризувалася невизначеністю подальшого шляху розвитку пострадянського регіону. Уже із середини 1990-их рр. зовнішньополітичний курс Російської Федерації почав демонструвати спротив поширенню євроатлантичного впливу на схід і аналітики почали говорити про збереження геополітичного поділу Європи на Захід і Схід, лінія якого проходить по території України. Специфіка України як своєїрідної «буферної зони» між Заходом і Сходом, між демократичним та тоталітарним світоглядом обумовлює особливий інтерес до українських внутрішньополітичних процесів із-за кордону.

Від перших років незалежності українське суспільство перебувало у стані невизначеності щодо базових засад національної, етнокультурної та геополітичної самоідентифікації. В українському суспільстві яскраво виділялися два напрями суспільно-політичних орієнтації. Перший напрям був представлений ідеологією національного самовизначення і максимального віддалення від комуністичного минулого та російського мовно-культурного впливу. Найбільшим політичним виразником цього напрямку став Народний Рух України, що оформився у повноцінну політичну партію. Другий напрям суспільно-політичної ідентифікації передбачав збереження тісних зв'язків з колишніми республіками СРСР, у першу чергу з Росією, відродження економічної могутності колишнього СРСР та дистанціювання від Заходу як від ворожого середовища. Провідником цього напрямку суспільного мислення впродовж більшої частини 1990-их років стала Комуністична партія України.

Суспільно-політична невизначеність українського суспільства знайшла відображення у електоральній поведінці громадян з перших спроб вільного волевиявлення. Так, західні фахівці відзначили двоїстий характер волевиявлення українців на двох референдумах, що стосувалися збереження СРСР та проголошення державної незалежності, у березні та грудні 1991 р. відповідно [27]. З інтервалом менш ніж у рік українці переважно більшістю голосів підтримали як збереження СРСР, так і Акт проголошення незалежності України, фактично дві взаємовиключаючі позиції. Цей факт, разом із подальшими виявами електоральної поведінки українців змусив зарубіжних оглядачів замислитися над явищем суспільного розколу між прорадянськими та пронезалежницькими силами та поставити під сумнів перспективи національної консолідації населення України (наприклад [39], [40]).

Питання суспільно-ідеологічного розколу Українського суспільства та перспектив його подолання стало одним з провідних мотивів у західних роботах, присвячених політичному розвитку України. Особливістю України у даній ситуації є той факт, що суспільно-політичний розкол має яскраво виражений географічний вираз, адже з перших років головним

ареалом поширення національно-державницької ідеології стали західні області Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття, тоді як прорадянська ідеологія користувалася найбільшою популярністю на сході та півдні, особливо на Донбасі та в Криму, тоді як центральні регіони характеризувалися більш нейтральними і до певної міри менш визначеними переконаннями.

Основними джерелами емпіричних даних у такого роду дослідженнях виступають або результати масштабних соціологічних досліджень, або електоральна статистика. Соціологічні опитування зазвичай є надійнішим джерелом інформації, але і більш проблемним з точки зору вартості та технічних аспектів проведення. Тож не дивно, що *майже усі публікації стосовно суспільно-політичного розколу в українському суспільстві містили елементи електорально-географічного аналізу.*

Значна увага приділялася ролі так званого «російського чинника» у регіоналізації українського політичного простору [23]. Зокрема, дослідників цікавило, наскільки інтегрованими в українську політичну спільноту виявляться етнічні росіяни, що проживали на сході та півдні України [37]. Поступово, увага аналітиків переключалася з власне етнічного чинника на мовно-культурний [21], [22].

Паралельно із зусиллями дослідників, для котрих Україна становила основний науковий інтерес, політичну ситуацію в Україні починають висвітлювати електоральні географи, що розглядали пострадянські країни лише як часткові приклади для перевірки універсальних концепцій електоральної поведінки. Поступово сформувалося коло оглядачів, що вели дискусію з приводу найбільш суттєвих чинників, якими можна пояснити географію електоральних розколів в Україні. У рамках цієї дискусії виразно виокремилася дві течії. Перша група авторів намагалася пояснити просторову диференціацію громадян на основі теорій раціональної поведінки виборців, стверджуючи, що поточні соціально-економічні умови, а саме диференціація доходів населення, рід занять, проживання у міській чи сільській місцевості, етнічна приналежність, основна мова спілкування тощо визначають просторову диференціацію політичних преференцій українських виборців. До цього напряму можна віднести роботи Дж. О'Лафліна [36], П.Кубічека [33], Р.С.Кравчука та В.Чудовські [32], Р. Солчаника [38]. Інша, більш чисельна група фахівців пояснюють електорально-географічні розломи формуванням в межах України кількох форм політичної культури. Серед такого роду робіт можна виділити праці Р.Шульмана [37], М.Аберга [20], Зіммерман [40], С.Бірч [26], І. Качановські [31].

Фактично, дискусія між цими двома течіями вилилася у спроби емпірично підтвердити або спростувати наявність регіонального чинника у політичній поведінці українців, що не може бути пояснений жодною з наявних соціально-економічних характеристик. Найбільш показовими в цьому відношенні виявилися роботи Дж. О'Лафліна [36] та І. Качановські

[31]. Результатом застосування склад-ної методики статистичного аналізу Дж.О'Лафліном стало твердження про те, що насправді, те що інші оглядачі називають різними політичними культурами в Україні може бути композитним ефектом від складного накладання взаємодоповнюючих чинників соціально-культурного та економічного характеру. Водночас, Р.Качановські, спираючись на результати регресійного аналізу продемонстрував, що місце проживання статистично є найбільш надійним фактором, що пояснює електоральні преференції українських виборців, і що він не виявляє кореляцій з жодним з традиційних чинників, що використовуються у електоральних досліджень, фактично підтверджуючі існування специфічного суспільно-географічного середовища у різних частинах України, що впродовж тривалого часу передбачувано визначає особливості поведінки виборців.

Р.Качановські та С.Бірч переконано стверджують, що вплив місця проживання на політичні переконання українців пояснюється особливостями місцевої політичної культури [31], [26]. Водночас, низка робіт електоральних географів, хоча і підтверджують роль статистично незалежного регіонального чинника у виборчій поведінці українців, значно обережніше висловлюються щодо його змістової інтерпретації [25], [24]. Дехто навіть стверджує, що наразі важко запропонувати науково доведене пояснення регіональним відмінам електоральної поведінки [28].

Окрім вузькоспеціалізованих праць, присвячених поясненню електорально-географічної ситуації, становлення демократичних інститутів в Україні було розглянуто у низці комплексних монографічних праць, серед яких можна виділити книги П. Д'Анієрі «Осягаючи українську політику: влада, політика, будова інститутів» [30], П.Д'Анієрі, Р.С.Кравчука і Т.Кузьо «Політика і суспільство в Україні» [29], Т.Кузьо «Україна: держава та розбудова нації» [35], С.Бірч «Вибори і демократизація в Україні» [27]. Зазначені праці характеризуються спробами глибше осягнути і представити зарубіжній аудиторії специфіку суспільного розвитку в Україні і вписати загальновідомі факти щодо успіхів та невдач на шляху демократичних перетворень у загальний суспільно-географічний контекст.

Можна виділити кілька англомовних періодичних видань, котрі найбільш систематично публікують роботи, безпосередньо присвячені, або тісно пов'язані з електорально-географічними процесами в Україні. Головним чином, це географічні та міждисциплінарні журнали, що спеціалізуються на висвітленні суспільних процесів на пострадянському просторі. До них можна віднести «*Europe-Asia Studies*» («Європеїсько-Азійські дослідження»), що раніше виходив під назвою «*Soviet Studies*» («Радянські дослідження»), журнал Інституту Гарімана, що спеціалізується на регіональних студіях Росії, Євразії та Східної Європи – «*The Harriman Review*» («Гарріман Ревю») та спеціалізоване географічне видання «*Eurasian Geography and Economics*» («Євразійська географія та

економіка»), що являє собою кілька раз перейменованій журнал «*Soviet Geography*» («Радянська географія»).

Систематизуючи зарубіжний доробок щодо електорально-географічних процесів в Україні, можна побачити деякі особливості, що відрізняють його від вітчизняних досліджень у даній сфері. Перш за все, зарубіжні роботи відзначаються дещо вужчим спектром завдань, що ставляться у кожній конкретній праці. Як правило, мова іде про перевірку якоїсь однієї гіпотези щодо переважаючих тенденцій чи провідних чинників. Специфічною рисою є стиль наукової дискусії, що полягає у почерговій критиці або підтримці протилежних концепцій; при цьому майже відсутня тенденція до синтезу кількох конкуруючих пояснень (наприклад, пояснення поведінки виборців особливостями політичної культури або сучасним станом соціально-економічних умов). Натомість, вітчизняні роботи, здебільшого намагаються подати синтетичне бачення ситуації.

Важливою відмінністю є значно більша увага, що приділяється ролі формальних демократичних інститутів, зокрема процедурі та механізмам проведення виборів, структурі політичних партій, особливостям законодавства (наприклад [22], [29], [30], [35]). Остання особливість відображає світоглядну специфіку західного суспільства, побудованого на принципах верховенства права, а саме переконання, що поведінка громадян визначається формальними правилами, встановленими на основі суспільного договору. Оскільки в умовах пострадянських трансформацій формальні атрибути суспільного договору часто носять лише декларативний характер, вітчизняні розробки частіше шукають пояснення електоральної поведінки поза межами формальних інститутів, зокрема звертаючись до психо-соціальних теорій [7].

Висновки. Загалом, зарубіжна академічна спільнота приділяє доволі серйозну увагу процесу політичних трансформацій в Україні і, зокрема, тенденціям розвитку демократичних інститутів. Як правило, такого роду роботи так чи інакше пов'язані з електорально-географічною ситуацією в Україні. При цьому, інтерес до регіональних відмін політичної поведінки громадян проявляють не лише географи, але й ширше коло фахівців з різних галузей суспільних наук. В основному, публікації щодо політичних процесів в Україні продукуються осередками, що впродовж тривалого часу спеціалізуються на вивченні пострадянського простору. Основними тематиками зарубіжних наукових дискусій щодо електорально-географічної ситуації в Україні стали перспектива національної консолідації українського електорату та подолання електорально-географічних розломів, а також дискусія щодо співвідношення ролі регіональних відмін політичної культури та поточних соціально-економічних умов у мотивації поведінки виборців.

Використані джерела:

1. Березинський В.П. Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун- т. — Д., 2005.

2. Білоусов С.А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Таврійська держ. агротехнічна академія. — Мелітополь, 2002.
3. Голод А. П. Суспільно-географічні аспекти політичної поведінки населення регіону (на матеріалах Львівської області): Дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. — Л., 2007.
4. Гугнін Е. А. Топологічні характеристики електорального поля України: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Гуманітарний ун-т "Запорізький ін-т держ. та муніципального управління". — Запоріжжя, 2007.
5. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2005.
6. Доцяк І.І. Електоральна поведінка студентської молоді в умовах трансформації політичної системи України (на прикладі Івано-Франківської та Львівської областей): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. — Л., 2004.
7. Зубченко О. С. Електоральна культура як об'єкт соціологічного дослідження: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Гуманітарний ун-т "Запорізький ін-т держ. та муніципального управління". — Запоріжжя, 2007.
8. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. — К., 2006.
9. Козуб О. О. Електоральні преференції як індикатор ефективності економічної політики: регіональний вимір: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Класичний приватний ун-т. — К., 2008.
10. Кучеренко Т.В. Регіональний фактор у політичному процесі України: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. — К., 2002.
11. Литвин А.П. Соціоструктурні чинники електоральної поведінки українських виборців: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. — К., 2003.
12. Миронюк В.М. Електоральна географія регіону (на матеріалах галицьких областей): Дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. — Л., 2002.
13. Михайлич О. В. Етнорегіональний та лінгвістичний чинники електоральних орієнтацій виборців сучасної України: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007.
14. Остапець Ю. О. Регіональні особливості парламентських виборів в Україні в умовах трансформації політичної системи суспільства (на прикладі Закарпатської області): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. — Л., 2004.
15. Подольський А.О. Електоральна географія як напрям політичної географії // Політична географія і геополітика. / Навч. посібник / Б.П.Яценка, В.І. Стафійчук, Ю.С. Брайчевський та ін.; за ред. Б.П. Яценка. — К.: Либідь, 2007. — 255 с.
16. Хан Є.А. Електоральна географія Криму: Дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Одеський держ. університет ім. І.І.Мечнікова. — О., 1999.
17. Хома Н.М. Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України (регіональний аспект): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Українська академія друкарства. — Львів, 1998.
18. Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Донецький національний університет. — Донецьк, 2005.
19. Шишацький В.Б. Електоральні регіони України: підходи до виділення та делімітації // «Наукові записки» інституту і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2004. Випуск 27.
20. Aberg, M. (2000) "Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and Lviv" *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 2, 2000, 295-317.
21. Arel, D. (1995, a) "Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State," in V. Tismaneanu (ed.) *Political culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, pp. 157-188;
22. Arel, D. (1995 b) "Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages?" *Nationalities Papers* 23, no. 3: 597-622;

23. Arel, D. and Khmelko, V. (1996) "The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine," *Harriman Review* 9, nos. 1–2: 81–91;
24. Barrington, L.W. (1997) "The Geographic Component of Mass Attitudes in Ukraine," *Post-Soviet Geography and Economics* 38, no. 10: 601–14;
25. Barrington, L.W. & Herron E.S. (2004) "One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and Its Political Consequences" *Nationalities Papers*, Vol. 32, No. 1.
26. Birch, S. (2000 a) "Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics," *Europe-Asia Studies* 52, no. 6: 1017–41;
27. Birch, S. (2000 b) *Elections and Democratization in Ukraine*. Palgrave Macmillan.
28. Clem, R.S. & Craumer, P.R. (2008) "Orange, Blue and White, and Blonde: The Electoral Geography of Ukraine's 2006 and 2007 Rada Elections". *Eurasian Geography and Economics*, Vol. 49, No. 2, pp. 127–151.
29. D'Anieri, P.J.; Kravchuk, R.S.; Kuzio, T. (1999) *Politics and Society in Ukraine*. Boulder: Westview Press.
30. D'Anieri, P.J. (2007) *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, And Institutional Design*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
31. Katchanovski, I. (2006) "Regional Political Divisions in Ukraine in 1991–2006" *Nationalities Papers*, Vol. 34, No. 5.
32. Kravchuk, R.S. & Chudovsky, V. (2005) "Ukraine's 1994 elections as an economic event" *Communist and Post-Communist Studies* 38: 131-165.
33. Kubicek, P. (1997) "Post-Soviet Ukraine: In Search of a Constituency for Reform," *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 13, no. 3: 103–26;
34. Kubicek, P. (2000) "Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour". *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 2, pp. 273-294
35. Kuzio, T. (1998) *Ukraine: State and Nation Building*. London: Routledge.
36. O'Loughlin, J. (2001) "The regional factor in contemporary Ukrainian politics: Scale, place, space or bogus effect." *Post-Soviet Geography and Economics*, Vol. 42 no.1, pp. 1-33.
37. Shulman, S. (1996) "International and National Integration in Multiethnic States: The Sources of Ukrainian (Dis)Unity," Ph.D. diss., University of Michigan.
38. Solchanyk, R. (1994) "The Politics of State Building: Center-Periphery Relations in Post-Soviet Ukraine," *Europe-Asia Studies* 46, no.1: 47–68.
39. Wilson, A. & Khmelko, V. (1998) "Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine," in Taras Kuzio (ed.) *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, pp. 60–80.
40. Zimmerman, W. (1998) "Is Ukraine a Political Community?" *Communist and Post-Communist Studies* 31, no.1: 43–55.